

Szili Katalin

Miért zöldebb a szomszéd rétje?

(Leech udvariassági elveinek megnyilvánulása
a magyar nyelvben)

0. A nyolcvanas évektől, a pragmatikai kutatások kiteljesedése óta nyilvánvaló tény, hogy a nyelv nem csupán a konjugációk, deklinációk rendszere; a nyelvvel többek között diskurzusokat folytatunk, cselekedeteket hajtunk végre, így kérünk, visszautasítunk, köszönünk, gratulálunk, bókolunk stb. Az új felfogás jelentősen kitágította a nyelvészet hagyományos határait, az eddigiektől eltérő vizsgálati módszerek kialakulásához vezetett, de jelentős hatással volt a nyelvoktatásra is, hiszen egyértelművé tette: a kommunikatív kompetenciának része az, hogy a tanuló a célnyelvet beszélő szociokulturális elvárásainak megfelelően tudjon megnyilvánulni minden helyzetben. Az utóbbi követelmény egyrészt olyan pragmatikai tárgyú háttérkutatásokat tett szükségessé, melyek a nyelv interakcióban történő használatával foglalkoznak, másrészt az ezt biztosító tudás kialakítását is a nyelvoktatás feladatává tette. Ha az utóbbi két évtizedben gomba módra szaporodó pragmatikai, szociopragmatikai, szociolingvisztikai munkák tanulságát össze kellene foglalnunk, azt mondhatnók, hogy a mód, miként a nyelvet a beszélők használják, számtalan üzenetet rejt magában közösségük gondolkodásmódjáról, hiedelmeiről, erkölcsi normáiról, értékrendjéről; következésképpen ahhoz, hogy a különböző nyelvű, kultúrájú népek sikeresen tudjanak kommunikálni egymással, meg- és ne félreértsék egymást, ismernünk kell a nyelveknek ezeket a hagyományos nyelvészeti megközelítéssel nem elérhető jellemzőit is.

1. A következőkben – a magyar nyelvészeti szakirodalomban nem túl nagyszámú pragmatikai szempontú feldolgozást bővítve – az udvariasság néhány megnyilvánulási módját elemzem. A címet ihlető mondást nem éppen dicsérendő tulajdonságunk, irigységünk, a mások előnyeivel szemben megnyilvánuló rosszindulatunk kifejezésére szoktunk használni. De vajon egyértelműen erről a negatív tulajdonságunkról szól ez a kategorikus állítás, avagy lehet más olvasata is? Megítélésem szerint igen. (A nyelvi tények szembesítése a mondás tartalmával persze csupán a figyelem éber tartását szolgáló fogás.) Célomat, annak igazolását, hogy interakcióinkban milyen fontos szerepet játszik két íratlan viselkedési követelmény, egyfelől partnereink létező vagy nem létező értékeinek tiszteletben tartása, meg-, illetve feldicsérése,

másfelől saját személyünk tudatos háttérbe helyezése, a kellő szerénység mutatása másokkal szemben, az udvariasság fogalmkörébe ágyazva, pragmatikai metódusok segítségével kereselem.

Az udvariasság – mint ismeretes – többféleképpen értelmezhető fogalom. Mindennapi értelmében a másokkal való tapintatos társadalmi viselkedésmódokat magában foglaló normarendszernek tekintjük. Etimológiája több nyelvben is egyértelműen utal eredetére, kialakulásának körülményeire: arra a tényre, hogy történetileg a felsőbb osztályok magatartására vonatkozó szabályokat foglalta magába: német *höflich*, francia *courtois*, spanyol *cortes*, s ebbe a sorba simul a magyar elnevezése is.

A fogalom nyelvészeti, pontosabban pragmatikai kutatása a 80-as években indult meg, ekkortól azonban olyannyira az érdeklődés homlokterébe került, hogy egyes értelmezések szerint a pragmatika legfőbb tárgyát az udvariassághoz sorolható jelenségek vizsgálata jelenti.

Meghatározásában három felfogás különíthető el:

1. Leech (1983) a társalgást irányító elvekkel azonosítja;
2. Brown – Levinson (1987) mint arcvédő tevékenységet definiálja;
3. Fraser (1990) pedig a felek közötti társalgási szerződésként.

Mindhárom elméletnek közös sajátja, hogy létrehozóik univerzális, tehát minden nyelvre igaz rendszerek létrehozására törekedtek, következésképpen csak részben alkalmasak az egyes nyelvek jellegzetességeinek megragadására. Közülük is a harmadik képviseli a legglobálisabb megközelítést: Fräsernél az udvarias viselkedést a felek közötti társalgási szerződés irányítja, amit a résztvevők jogai és kötelességei határoznak meg az adott szituációban. (Ezek a helyzet alakulásával változhatnak is.) Az udvarias nyelvi viselkedés ebben a rendszerben lényegében attól függ, mennyire képesek a partnerek alkalmazkodni a kontextuális tényezőkhöz, vagyis mennyire felel meg nyelvhasználatuk a szituáció körülményeinek. A bank alkalmazottjának és a sérelmet szenvedett ügyfélnek a magatartását meghatározott szabályok mozgatják: az ügyfél az adott esetben felléphet akár erőteljesebben is, hiszen kár érte, az alkalmazottnak – hivatalból – udvariasnak kell lennie. Tapasztalva a segítőkészséget, a kliens magatartása enyhülhet, sőt akár védekezésbe is torkollhat, ha kiderül, ő marasztalható el a banknak felrótt hibában.

A Brown – Levinson szerzőpáros az udvariasság megjelenését tulajdonképpen Goffman (1967) arc-teóriájára építi. Az arc minden egyén önbecsülésének, önképének szimbóluma, mely önkép széteshet, megőrződhet, fejlődhet a másokkal folytatott interakció során. Az udvariasság annak megnyilvánulása szerintük, mi módon, milyen stratégiákkal igyekszünk hallgatónk arcát fenyegetni vagy megőrizni, a magunkét pedig megvédeni. Kétféle alaparcunk, a tartózkodó, önnön függetlenségünket védő (*negative face*) és a hallgatóval közösségre törekvő közelítő (*positive*

face), valamint az ezekkel harmonizáló udvariassági stratégiák az empirikus vizsgálatok alapján csak általánosságokban tekinthetők egyik vagy másik kultúra, nyelv sajátjának. Markus és Kitayama (1991: 224-53) például az önépítkezést tekintve kétféle személyiségtypust különít el: a nyugati kultúrák tagjait meghatározó független és a kölcsönös függésen (*interdependent*) alapuló keletieket.

Leech ún. udvariassági. elvei (*politeness principles: PP*) lényegében a grice-i együttműködési elvek (*cooperative principles: CC*) analógiájára, kiegészítésére születtek. Míg a CC célja az információk legteljesebb átadása, az udvariassági elvek az interakciók közben fellépő súrlódások csökkentése. Szerinte azt az általános igyekezetünket, hogy csökkentsük partnerünkben az udvartatlanság benyomását, hat fő elv követésében valósítjuk meg: 1. **tapintat**, 2. **nagylelkűség**, 3. **megerősítés** (az angol *approbation* szónak találok „jóváhagyás” fordításával is), 4. **szerénység**, 5. **egyértetés**, 6. **együttérzés**.

Közülük most csak azokat definiálom, amelyeket a továbbiakban részletesen nem mutatok be. A **nagylelkűség** elve arra int bennünket, hogy minimalizáljuk előnyeink és hasznunk kifejezését, ugyanakkor maximalizáljuk a kárunk megjelenítését. A címben szereplő mondással szemlélve az elv működését: ha harsogóan zöldell is rétünk, panaszkodjunk arról, mennyi hátránnyal jár ez: a vadak a mi rétünket találják meg legelőször, abban okoznak a legnagyobb kárt stb. Leech szerint a mediterrán kultúrákban előszeretettel követett viselkedési szabály. (Nem találtam hasonló felmérésre példát, de mi, magyarok feltehetőleg nem vallanánk szégyent a velük való összevetésben: a megfelelő helyzetben adatközlőim 60 százaléka csökkentette saját előnyét partnerével szemben.) A **megerősítés** elve azt mondja ki, hogy minimalizáljuk mások lebecsülését, leszólását, és maximalizáljuk azokat a megnyilatkozásokat, amelyek mások megerősítését szolgálják. Ez azt jelenti, hogy udvariasan viselkedvén óvakodunk negatív véleményünk kifejezésétől, ellenérzésünknek csak közvetett módon adunk hangot, inkább dicsérünk. (Ha megkérdezi szomszédunk véleményünket alig sarjadó rétről, valami ilyesmit mondunk: *Szépen fejlődik, ha egy kis esőt kap, egy hét múlva térdig fog érni a fű.*) Az **egyértetés** elve azt várja el tőlünk, hogy minimalizáljuk magunk és mások között az egyet nem értést, maximalizáljuk az egyértetés kifejeződését. Az elv érvényesülését természetesen befolyásolja az interakció természete, a szituáció, amelyben megvalósul. Általában mégis kijelenthetjük, hogy egyértetésünk megjelenítésében egyenesebbek vagyunk, mint az ellentmondásban; gondoljunk csak arra, hányszor kezdjük az előttünk szólóétól homlokegyenest eltérő nézetünk kifejtését e fordulatokkal: *igen, de...; teljesen egyértetek, de ha más szempontból nézzük...* Az **együttérzés** elve természetesen azt sugallja, minimalizáljuk ellenérzésünk kifejezését és maximalizáljuk együttérzésünkét.

Az említett hat elv megjelenésmódjának mikéntje, háttérbe szorulásuk, előtérbe kerülésük már inkább alkalmasak az egyes kultúrák közötti összevetésekre, az eltérő

beszélőközösségek kultúrájában gyökeredző különbségek megfogalmazására. Munkájában Leech maga is utal arra, hogy az egyes maximák más-más jelentőséggel bírnak a különféle nyelvekben, példákkal utal egyik vagy másik erőteljesebb jelenlétére. Feltételezéseit később néhány empirikus munka is igazolta. Gu (1990: 237-54) a kínaiak nyelvi viselkedését elemezve azt mutatta ki, hogy interakcióikban a tapintat és a nagylelkűség a fő irányító elvek. Saját korábbi felmérésem (Szili 2000: 261-84) alapján azt a következtetést tudtam levonni, hogy a magyarul beszélők legmagasabb százalékban két maxima útmutatását követik: a tapintatét (90%) és a szerénységét (80%). (Az 50 adatközlőnek olyan szituációkban kellett megnyilvánulnia, melyekben a szóban forgó elvek alkalmazása a legvalószínűbb, legtipikusabb megoldásnak tűnt.)

2.1. Az alábbiakban korábbi felmérésem adataira támaszkodva tüzetesebben is bemutatom, hol, milyen formában érhető tetten a két domináns maxima követése. A **tapintat** elve azt mondja ki, hogy minimalizáljuk a másik kárára vonatkozó kijelentéseket, s maximalizáljuk a hasznára utalókat. Ha tehát a szomszédom harsogó zöldnek egyáltalán nem nevezhető, kiszáradt rétéjére mutatva véleményemet kérdezi, a tapintat elvének szellemében valószínűsíthetően valahogy így válaszolok: *Á, csak néhány helyen van kiszáradva, máshol legszebb a határban.* Leech a tapintat kifejezésének három válfaját különíti el. A **választási lehetőségként történő interpretálás** azt jelenti, hogy a beszélő úgy akarja a partnerére váró negatív történések, leggyakrabban kötelezettségek súlyát enyhíteni, mintha azok vállalása a partner szabad akaratától függne. Adatközlőim a következő formákkal próbálták rávenni egy fordítás átnézésére a barátjukat: *ha belefér az idődbe...; ha van kedved...; ha nincs más dolgod...; mi lenne, ha.....; mit szónál ahhoz, hogy...* Ahogy azt Thomas (1995: 161) megjegyzi, a nyugati kultúrákra igen jellemző, hogy tagjai a partnerükre gyakorolt hatást szabad választási lehetőségként igyekeznek megjeleníteni. Ebben tehát a nyugati mintákhoz hasonlóan viselkedünk.

A tapintat megnyilvánulásának másik esete Leech szerint a **kár csökkentése**, vagyis az, hogy a beszélő igyekszik csökkenteni hallgatója kárát. A hivatalban a legalább félórás kávézgatásra induló hivatalnok a **rögtön jövök** táblát teszi ki az ajtóra; **nemsokára ott vagyunk** – mondjuk még akkor is, ha távol vagyunk célunktól; **csak egy szűnyogcsípés lesz** – ámítja a kisgyermeket az orvos. Naponta megtörténik velünk, hogy partnerünk előnytelen külsejével, ruhájával stb. kapcsolatos negatív hitét e stratégia alkalmazásával oszlatjuk szét, egyben megerősítve pozitív meggyőződésében: A: *Ma úgy nézek ki, mint egy bánýarém: kétméteres árkok vannak a szemem körül, a hajam meg olyan, mint a szénaboglya.* B: **Á, dehogy! Neked jól áll ez a sápadtság. A hajad meg nagyon is divatos.**

A **jótétemény-kár** mérleg megvonása a tapintat megnyilvánulásának ritkábban előforduló változata. Leginkább kérések, kötelességek kirovása esetén alkalmazható

stratégia, mivel a beszélő úgy csökkenti a hallgatóját ért kárt, hogy a rá váró pozitív élményeket, illetve a lehetséges hasznát hangsúlyozza. Például adatközlőim a fordítandó szöveg érdekes voltára hívták fel a figyelmet, valamint biztosították partnerüket arról, hogy valamiképpen viszonzózzák a szívességét.

2.2. A szerénység elve azt kívánja meg tőlünk, hogy minimalizáljuk öndicséretünket, maximalizáljuk önmagunk leszólását. (Ha megdicsérik rétünket, visszautasítjuk, esetleg cseplünk egy kicsit: mondjuk, felhívjuk partnerünk figyelmét a szélén levő sárga foltokra, a vakondtúrásokra, kórókra.) Az elv megvalósulása az egyes kultúrákban igen színes képet mutat (Leech 1983: 137). Az angol nyelvű közösségek a dicséretet öntudatosan elfogadják, s *hálásan* (*graciously*) megköszönik. Nálunk, magyaroknál a társadalmi illemszabályok az alapelv mindkét részének (minimalizáljuk öndicséretünket, maximalizáljuk önmagunk leszólását) tökéletes teljesítését írják elő. Ebben igazán hasonlítunk a japánokhoz, akiknél szintén illik elutasítani a bókot.

Azt, hogy a szerénység elve át- meg áthatja beszédünket, bizonyítja a különböző szituációkhoz, beszédtevékenységekhez kötődő, önmagunkat háttérbe szorító, lekicsinylő jelzők, szókapcsolatok gazdagsága is nyelvünkben: *szerény, csekély* személyünkről szólnak, *szerény véleményünk* alapján fejtjük ki álláspontunkat, a roskadásig megrakott asztalunkhoz is *foglaljon helyet szerény asztalunknál* invitálással ültetjük le becses vendégünket. Tulajdonképpen a beszélő személyének háttérbe tolását jelzik a cselekvések elvégzésére formálisan engedélyt kérő kifejezések: *elnézést kérek, engedjék meg, legyen szabad* (*szabadjon*) stb. Jellemző, hogy akkor is használjuk őket, ha éppen kötelességünk a feladat, például konferenciákon elnöki minőségünkben. Váratlan látogatáskor mindenképpen szükségét érezzük a vendéglátónknak okozott „kár” kiemelését (*elnézést, hogy alkalmatlankodtam*), esetleges kérésünkkel, *jelentéktelen* ügyünkkel *zavarni* szoktuk partnerünket stb. Ezzel szemben másoknak tett szívességünket a „minimalizáld öndicséretedet” elvet követve kicsinyítjük: *igazán szóra sem érdemes, ez a legkevesebb, amit tehettem*. Arról nem beszélve, amikor a háziasszony a napokig tartó előkészülettel, hosszú órákon át gondos munkával készített vacsorájának dicséretét az „*ah, igazán gyorsan megvoltam vele, óh, csak összecsaptam valamit*” kijelentésekkel hártja el. A szerénység elvének mind a beszélő, mind a hallgató részéről történő betartása néha megmosolyogni való, az igazi érzéseinket elfedő nyelvi játékokra adnak lehetőséget: a kíváncsian várt/elvárt ajándékot az *Óh, igazán nem kellett volna* felkiáltással vesszük át, az ajándékozó pedig leszólva saját erőfeszítéseit, anyagi áldozatát *Csak egy kis csekélység* megjegyzéssel hártja el köszönetünket.

A fentiek alapján abból a nem alaptalan feltevésből kiindulva, hogy a szerénység elve erőteljesen befolyásolja nyelvi viselkedésünket, több helyzetet is vázoltam a felmérésemben. Előbb a képességeiket dicsérő bókra (*jól táncolsz*), majd egy egész

napos kimerítő munka után a külsejükre tett pozitív megjegyzésre (*Tudod, hogy te nézel ki a legjobban?*), végül a kisebb hiányossággal megírt dolgozatukra adott elismerő véleményre kellett válaszolniuk. A tánc tudásuk elismerését **60** százalékuk egyszerűen megköszönte, ami érhető, hisz velük született képességüket dicsérték meg: *Köszönöm. Köszönöm, kedves tóled* stb. A dicséretet még így is **40** százalékban csökkentették, illetve másra hátrították át: *Jó táncpartnerrel könnyű; Óh, ne nevetess! Mondjuk, ha vezetnek, elboldogulok valahogy; Köszönöm szépen, de a dicséret a barátomat illeti, hiszen ő tanított engem.*

Más a helyzet a fizikai adottságokra, jelesül a külsőre tett pozitív megjegyzések esetében. (Csak női adatközlőim voltak!) Mindössze **10** százalékuk reagált egyszerű köszönettel. **60** százalékuk szükségesnek tartotta, hogy a köszönet után csökkentse a bók értékét, leszólja külsejét: *Köszönöm, de ez csak a félhomálytól van...; Azért hidd el, nagyon fáradt vagyok; Hát pedig ramaty vagyok per pillanat, az az igazság; Köszönöm, de nem hiszem. Tripla karikák vannak a szemem alatt; Köszönöm. Egyébként mindig másnap jön ki rajtam; Pedig egész éjjel dolgoztam, de köszönöm a dicséretet...; Köszönöm szépen. Gyakorlat teszi a mestert. A sminket meg majd leszedem légfúróval.*

A feladatlapok a szerénység elvének még egy megnyilvánulására mutattak példát, nevezetesen arra, hogy az elismerést gyakran a sikerért tett erőfeszítéseink kiemelésével ellensúlyozzuk. **30** százalékuk köszönet után az erőfeszítéseit hangsúlyozta: *próbáltam valahogy összekapni magam; Nagyon kedves... Igyekeztem összekapni magam. Jólesik, amit mondasz. Igyekeztem minél frissebbnek tűnni...*

A dolgozatot dicsérő megjegyzés értékét **60** százalékuk csökkentette, kiemelve a szituáció leírásába általam elrejtett hiányosságokat: 1. *Óh, kösz., itt-ott elég elnagyolt...* Azért kösz. 2. *Kösz, bár egy kicsit összezsáptam a végét.* 3. *Köszönöm... Őszintén szólva nem tudtam mindennek utánanézni...* 4. *Örülök neki, hogy tetszik..., néhány helyen nem érzem egészen kidolgozottnak...* 5. *jólesik, amit mondasz... Rá is fér még némi pontosítás...* 6. *Köszönöm. Ha több időm lett volna, még jobban sikerült volna...* Megítélésem szerint erőfeszítéseik hangsúlyozását a dolgozattal kapcsolatos szituációban éppen a szerénység elve vetette vissza, illetve talán az, hogy a megadott hibák a teljesítmény kibővítésére nagyobb lehetőséget nyújtottak. Az utóbbi, önnön érdekeinkkel ellentétes viselkedést elég jellemzőnek tartom: ahelyett, hogy a hiányosságokat elfednék, visszautasítanánk, szinte kérkedünk velük. Az angolszász kultúrákban, kiváltképpen az amerikaiban bizonyára éppen ellentétesen történnék minden: öntudatosan elfogadnák, megköszönnék a dicséretet, a csak általuk ismert hibákról pedig bölcsen hallgatnának.

Vizsgálataim egyelőre még a tapintat, a szerénység elveinek nagyobb mértékű megvalósulását bizonyították a kialakított helyzetekben. (Igen, az udvariasság sza-

bályai szerint nálunk a szomszéd rétje mindig zöldebb – vonhatnánk le félig tréfásan a következtetést.) Botorság volna persze azt feltételeznünk, hogy ma, amikor változó világunk rosszul értelmezett elvárásaiból adódóan az öntudatos, saját céljait mindenkinek és mindenki elé állító, agresszívebb ideálok váltak követendő például, érintetlenül maradnak hosszú évszázadokon keresztül kimunkált, erkölcsi fel fogásunkkal összhangban lévő viselkedési szabályaink. Hogy a jövőben eltűnő, avagy a más nyelvű, más kultúrákból jött hallgatóinknak tanítandó kulturális értékeink közé sorolódnak-e a szóban forgó udvariassági elvek, rajtunk, önbecsülésünkön is múlik.

IRODALOM

- BROWN, P. – LEVINSON S.C. (1987): *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FRASER, B. (1990): Perspectives on Politeness. *Journal of Pragmatics*. 14: 219-36.
- GOFFMAN, E. (1967): *Interaction ritual: essays on face to face behavior*. Garden City, New York: Anchor Books
- GU, Y. (1990): Politeness phenomena in modern Chinese. *Journal of Pragmatics*. 14: 237-54.
- LEECH, G. N. (1983): *Principles of pragmatics*. London: Longman
- MARKUS, H. R. – Kitayama, S. (1991): Culture and the self. *Psychological Review*, 224-53.
- SZILI Katalin (2000). Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben. *Hungarologia*, 1-2: 261-284.
- THOMAS, J. (1995): *Meaning in interaction*. London: Longman